

І. В. Отроценко

НА ШЛЯХАХ МОДЕРНІЗАЦІЇ: МОВНА ПОЛІТИКА ТА КУЛЬТУРНЕ БУДІВНИЦТВО В ТУВИНСЬКІЙ НАРОДНІЙ РЕСПУБЛІЦІ

Впродовж ХХ століття Тува зазнала суттєвих змін і трансформацій: набули поширення нові форми господарства, постала нова інфраструктура, тувинці здобули власну писемність, у країні з'явилася нова інтелігенція. Глибоко традиційне суспільство пережило модернізацію радянського зразка. У цьому дослідженні головну увагу приділено ролі монгольської мови в офіційній сфері, тувинській освіті та ЗМІ у перші роки існування Тувинської Народної Республіки (ТНР), а також дискусіям навколо вибору мови навчання в освітніх закладах і навколо створення тувинської писемності 1920-х років. Ця полеміка прямо залежала від політичної кон'юнктури й була тісно пов'язана з тенденціями мовної політики СРСР того періоду. Незважаючи на увагу науковців до історії ТНР, ці питання залишаються недостатньо вивченими та проаналізованими. Вони були лаконічно висвітлені за радянської доби з політичних міркувань і наразі залишаються певним чином табутованими серед тувинських дослідників, праці яких становлять переважну більшість всіх тувинознавчих досліджень. У статті привертається увага до низки невідомих і маловідомих фактів, що характеризують культурно-освітній розвиток ТНР.

Колись землі тувинців (відомі під назвою “Урянхайський край”) входили до складу Джунгарського ханства, потім – до Цінської імперії. Від 1755 року краєм управляв маньчжурський військовий губернатор у Зовнішній Монголії – цзяньцзюнь. На початку ХХ ст. в його підпорядкуванні фактично перебували 26 (із 47) сомонів¹ Урянхаю. Щоправда, за іншими даними, йдеться про 21 сомон, що безпосередньо підпорядковувався князям і вищим ламам Зовнішньої Монголії [Шурхуу 2001, 98]. Національно-визвольний рух монголів 1911 року відокремив Урянхай від Китаю. Пекін припинив контролювати становище в краї. У 1914 році Урянхайський край стає протекторатом Росії, а з кінця 1919 року

¹ Сомон – адміністративна одиниця, що входила до складу хошуну. Хошун (тув. *кожуун*) – найбільша адміністративна одиниця Туви.

в ньому перебували радянські війська, які зайняли край під час переслідування загонів О. Колчака. 14 серпня 1921 року Установчий хурал тувинського народу проголосив створення незалежної Народної Республіки Танну-Туви зі столицею – м. Кизил. З того часу назва тувинської держави за нетривалий період її існування (1921–1944) неодноразово змінювалася, науковці послуговуються зазвичай найбільш усталеною назвою – “Тувинська Народна Республіка”. Молода держава отримувала значну допомогу від СРСР, проте мала обмежений суверенітет, що безпосередньо вплинуло й на мовну політику ТНР.

У словниковому складі тувинської мови, який складається здебільшого з тюркських слів, є відносно великий пласт монгольських слів. Так, зокрема, вся буддійська термінологія, аристократично-чиновницькі звання та титули, назви органів влади, одиниць старого адміністративного поділу були запозичені з монгольських мов і за їхнім посередництвом. Монгольськими за походженням є назви племен і народів, з якими контактували тувинці, назви частин юрти, худоби за віком, деінде назви років 12-річного тваринного циклу тощо [Татаринцев 1976, 41]. Сучасна топоніміка Туви також зберігає низку монгольських назв урвищ, річок (Сесерліг, Баян-Гол, Белін-Нур та ін.). До монгольських за походженням вчені відносили такі родоплемінні групи тувинців, як Монгуш, Олет, Салчак та деякі інші [Вайнштейн 1957, 190].

До 1930 року тувинці не мали власної писемності. В Урянхайському краї вся офіційна документація велася монгольською мовою, починаючи з входження тувинців до складу Цінської імперії. Першими трьома амбин-нойонами² Туви були етнічні монголи. Призначення на посаду виключно монгольських, а не тувинських зайсанів³, було викликано, зокрема, й суто прагматичною причиною: жоден із місцевих правителів, здатних очолити

² Амбин-нойон – номінальний глава всіх тувинських хошунів, підкорявся цзяньцзюню в Улясутаї. Амбин-нойонами ставали за правом спадковості володарі Оюннарського хошуну (всього в історії Туви їх було 13). Ставка амбин-нойона знаходилася в Самагалтаї (сучасний Тес-Хемський кожуун Республіки Тува), неподалік від монгольського міста Улясутай.

³ Зайсан (монг.) – титул чиновника аймачного рангу, командира військового підрозділу; управитель отоку, родовий глава.

адміністративне управління, не був знайомий із монгольським та китайським письмом і тому не міг самостійно вести справи. Лише у 1786 р. тувинець за походженням Дажи Оюн, який вивчив ґрунтовно монгольську мову, оволодів монгольською писемністю, знав буддійські традиції та навчився вести справи, одержав державну печатку на управління Урянхаєм. За словами видатного радянського монголіста Б. Владимирцова, монгольська мова мала достатньо сильне поширення серед тувинців, зокрема, будучи мовою культури, отже, особливо розповсюдженою серед осіб і груп, яким так чи інакше доводилося мати справу з культурними починаннями [Владимирцов 1989, 14; див. також: Адрианов 2007, 101]. Тувинські аристократи та чиновники володіли монгольською, читали монгольські газети. Читали монгольською і ламы, які до 1930-х років навчалися у монастирях Західної Монголії та Халхи і часто здійснювали паломництва до Урги. Представники тувинської верхівки також відправляли своїх дітей на навчання до Монголії (зокрема до Улясутая), з метою підготувати їх до державних справ, вивчали монгольську мову та писемність [див.: Ошурков 2007, 226]. Отже, старомонгольська писемність спричинила неабиякий вплив на розвиток тувинської культури. Найпопулярнішими серед тувинців були книги-настанови, як-то “Оюун тулхуур” (“Ключ розуму”). Сентенції “Оюун тулхуур”, вкраплені до усної творчості тувинців, сприймалися як норми поведінки людей у суспільстві, як критерії добра та зла [Аранчын 1982, 44]. Звичайно, великою популярністю користувалося героїко-епічне сказання “Тесер”.

Ведення діловодства монгольською мовою впродовж понад півтора століть, знайомство з літературою монголів, найщільніші контакти з монгольським культурним світом – все це призвело до поступового зародження монгололомовної літератури тувинців [Самдан 2001, 6]. Тувинська дослідниця А. Самдан зазначає, що тувинці почали створювати свої літературні та історичні твори приблизно з другої половини XIX ст. Навіть після 1911 року, коли на теренах Туви була повалена маньчжурська влада, тувинські автори продовжили роботу зі створення та переписування творів монгольською мовою. Тувинські літописні твори до 1930 року поширювались у рукописних списках, за винятком тих, що були надруковані за допомогою типографії у перше десятиріччя

існування ТНР. Твори, що зберігалися у приватних осіб, передавалися з рук до рук, деякі з власників вносили до них виправлення та доповнення на власний розсуд [Самдан 2001, 7].

До 1930-х років монголи та тувинці доволі часто їздили одне до одного, вели торговельний обмін; деякі тувинці кочували монгольськими теренами. Спілкування між ними здійснювалося, здебільшого, за допомогою монгольських мов, якими володіла частина тувинського населення. Отже, вміння розмовляти монгольською не становило монополію лише тувинської верхівки, воно було властиве і простому люду: багато хто з тувинців розмовляв монгольською [Маслов 1933, 10; Татаринцев 1976, 8]. Б. Владимирцов указував, що багато тувинців говорять монгольською добре через сусідські відносини, а деякі з них, наприклад сойоти, які висунулися в монгольський світ за Танну-ула і на озері Косогол (Хубсугул), настільки засвоїли монгольську мову, що їх можна визнати двомовними [Владимирцов 1989, 14]. У 1930-х роках активні контакти тувинців і монголів припинилися у зв'язку із закриттям тувинсько-монгольського кордону.

Двомовність тувинців була поширена, здебільшого, у прикордонних із Монголією районах. Радянський етнограф К. Прокоф'єва, що відвідувала Туву в першій половині 1950-х рр., зазначала: “У південних районах Овюр, Монгун-Тайга, Ерзін тувинська мова містить у собі [має] значно більшу кількість монгольських слів, у ній помітніший вплив монгольської фонетичної системи. Група Киргис у Тере-Холі, Ерзіні добре володіє монгольською мовою, погано знає тувинську. Удома, у побуті говорять монгольською. Діти-дошкільнята зовсім не знають тувинської мови. Старі й деякі родини колгоспників киргис, які нещодавно прийшли з Монголії, також зовсім не говорять тувинською... Отже, східна група Киргис лише в останні роки опановує тувинську мову; донедавна (а в деяких родин ще й у 1955 р.) монгольська мова для них була рідною мовою” [Прокоф'єва 2011, 383]. Володіння монгольською мовою “групи тувинців, які належать переважно до родів соян, іргіт, чооду і киргис, обумовлено історичними причинами і пов'язано головним чином із різноманітного роду контактами, в тому числі і шлюбними з монголами сусідніх аймаків”, – писала радянська дослідниця А. Уланова [Уланова 1988, 1]. У другій половині ХХ століття також дослідники

відмічали використання монгольської мови як мови домашнього спілкування частиною населення південно-східних районів Туви [Татаринцев 1976, 8–9].

Наразі у зв'язку з економічними стосунками контакти між південними тувинцями та монголами прикордонних аймаків Монголії поновлюються. Вони спілкуються між собою монгольською, причому говорять без будь-яких складнощів [Куулар 2012, 196]. За даними тувинських дослідників, на південному сході Туви, у поселеннях Булун-Бажи, Нарин і Качик місцевий діалект монгольської мови досі продовжує виконувати функцію домашньої розмовної мови. У сомонах Нарин і Качик незалежно від віку розмовляють монгольською дуже добре. За результатами опитування з'ясувалося, що більша половина населення вважає рідною мовою монгольську. У Тере-Холі люди старші п'ятдесяти років монгольську знають добре і володіють нею достатньо. Молодь та люди середнього віку підтримують спілкування тувинською мовою, іноді користуються російською мовою [Куулар 2012, 8].

Проте саме 1920-ті роки виявилися зоряним часом для монгольської мови у Туві [див.: Татаринцев 1976, 10]. Після проголошення ТНР упродовж наступних дев'яти років (1921–1930) все діловодство в державних та суспільних установах здійснювалося монгольською мовою. Її вивчали у школах, нею виходили перші тувинські періодичні видання. Тувинці запозичили у монголів багато слів зі спеціальної лексики, що характеризувала зміни в політичному та культурному житті. У період з 1924 по 1929 роки, за орієнтовними даними, писемність тувинського населення монгольською мовою становила близько 1,5–2 % (так, радянський повпред стверджував (від 31.12.1930), що у ТНР “2 % грамотних монгольською мовою і то у верхівці, лами, колишні чиновники тощо”)⁴.

У 1923 році в Кизилі відкрилися курси партійного навчання, де слухачі, зокрема, оволодівали монгольською абеткою, читали спочатку класичні монгольські твори. IV з'їзд ТНРП⁵ (14–19.10.1925) вирішив: до вироблення своєї писемності треба навчання проводити і монгольською, і російською мовами, офіційну

⁴ ГАРФ. – Ф. Р–5446. – Оп. 12а. – Ед. хр. 980. – Л. 10.

⁵ ТНРП – Тувинська народно-революційна партія.

ж роботу в установах вести монгольською⁶. Новообраний ЦК мав вжити заходів із придбання революційної літератури в СРСР та Монголії, як російською, так і монгольською мовами, а також поширення її серед населення. З часом до тувинської столиці почала надходити суспільно-політична, художня та інша література, видана в Москві, Улан-Баторі, Улан-Уде. За проханням ЦК ТНРП, Бурятський обком ВКП(б) та ЦК МНРП⁷ надсилали до Туви свої періодичні видання, перекладені та оригінальні роботи. Серед них – резолюції та рішення з’їздів та пленумів МНРП, матеріали низки з’їздів РКП(б), постанови Великих Хуралів та Конституції МНР, збірки законів про державне будівництво, бюлетені уряду Монголії, Програма Комінтерну, Устав ВКП(б) тощо. Отримані від повпредства ТНР у МНР монгольську періодику та законоположення МЗС ТНР, після вивчення, передавав до ЦК ТНРП, ЦК ТРСМ⁸ та державних установ [История Тувы 2007, 343]. У 1920-ті роки монгольською видавалися окремі постанови ЦК, пленумів та з’їздів партії, програма та Статут ТНРП, деякі закони, Конституція ТНР та інші документи.

15 травня 1929 року у листі з Кизилу до Східного секретаріату ВККІ⁹ П. Міф¹⁰ повідомляв, що з навчальних посібників монгольською мовою в Туві є перекладені підручники: 1) Коваленко – “Политграмота”, 2) Тайжина – “Политграмота” і 3) Ярославського – “Политграмота для деревни”. Всі ці підручники видані БМАРСР, і для тувинців переклад малозрозумілий. Комінтернівський посадовець переймався, що на місці зовсім немає перекладів окремих статей Леніна, Маркса, Бухаріна та інших видних марксистів-ленінців. На його думку, в Монголії цими питаннями займалися більше, і бажано отримати від них і програми, і відповідні навчальні посібники. До того ж, було б непогано, якби на літо приїхала група студентів-монголістів із КУТСу¹¹ спеціально

⁶ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 3. – Л. 22об.

⁷ МНРП – Монгольська народно-революційна партія (з 1925 р.).

⁸ ТРСМ – Тувинський революційний союз молоді (скорочено – ревомол).

⁹ ВККІ – Виконавчий комітет Комуністичного інтернаціоналу.

¹⁰ П. Міф у 1928–1935 рр. був заступником завідувача Східним секретаріатом ВККІ.

¹¹ КУТС – Комуністичний університет трудящих Сходу.

на роботу з партпросвітництва. Ці студенти (тувинці, монголи, буряти) могли б, отримавши безпосередньо в Москві інструкції, програми та інші матеріали, провести значну роботу по партпросвітництву в організації. Зазначалось, що здійснити це можна лише в літній період, оскільки взимку всі партійці перекочують поодиночі в тайгу на мисливський промисел. У листі додавалося прохання повідомити про можливість створення такої пропагандистської групи на літо 1929 р., щоб на місці можна було до їхнього приїзду провести відповідну підготовчу роботу. Отже, як бачимо, спочатку свої пізнання з нової політичної теорії тувинці черпали переважно з монгололомовних праць, що мало часткове продовження й у 1930-ті роки.

Восени 1925 року в Кизилі організуються курси з вивчення російської мови з 38 слухачами та курси з вивчення монгольської мови з 150 слухачами – цікавий факт, що характеризує тодішню ситуацію в тувинській освіті. Під час IV з'їзду ТНРП зазначалося, що, на прохання ЦК, з Улан-Батору відрядили до Туви 2 викладачів, проте вони приїхали, коли учні вже роз'їхалися. Отже, викладачі вирішили повернутися додому і пообіцяли наступного навчального року знову приїхати до Туви¹². Від 1926 року почала постійно працювати Тувинська центральна партійна школа, де вивчалася, зокрема, й монгольська мова (програмою передбачалися 120 занять, які сукупно становили 180 годин). У курсі історії вивчалася й “Ставлення Автономної Монголії до тувинського народу після Китайської революції (1911)”¹³. 1928–1929 навчального року в Туві діяли три школи першого ступеня, де навчалися монгольській мові 160 осіб. К. Прокоф'єва зазначала, що ці установи мало відрізнялися від монастирських шкіл, тому що вчителями в них були 6 лам. Мовляв, навчання велося монгольською мовою й мало явно релігійний характер [Прокоф'єва 2011, 387]. За словами В. Мачаваріані, представника КІМу¹⁴ на IV з'їзді тувинського ревсомолу¹⁵, восени 1928 року в Кизилі діяла світська школа, де тувинські перекладачі вчили дітей переважно монгольській мові. Подейкували, що за 6–7 місяців діти вже починали

¹² РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 3. – Л. 80б.

¹³ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 8. – Л. 87–90.

¹⁴ КІМ – Комуністичний інтернаціонал молоді.

¹⁵ IV з'їзд ТРСМ відкрився 24 грудня 1928 року.

розмовляли монгольською та співали нею ж пісень [Мачавариани, Третьяков 1930, 82].

Впродовж 1924–1929 років ЦК ТНРП відправляв навчатися певний контингент до партшколи при ЦК МНРП. Серед її слухачів були майбутні генсек ЦК ТНРП О. Соднам і голова Президії Малого Хуралу ТНР А.-Т. Хемчик-оол. З другого боку, тувинськими ламами їздили на своє навчання до монгольської столиці, принаймні, до кінця 1920-х рр. Так, за деякими даними, у 1928 році на державні і монастирські кошти в Улан-Баторі навчалися 20 “надто молодих” тувинських лам [цит. за: Моллеров 2013, 28].

Монголомовною була й перша тувинська періодика. У 1924 році Надзвичайний і повноважний представник СРСР у ТНР Я. Давтян у своїй політичній доповіді про роботу в Туві зазначав, що треба допомогти тувинцям налагодити монгольську типографію¹⁶. Встановлено, що перша тувинська газета почала виходити з різною періодичністю ще з 1925 року. 1 серпня 1925 року вийшов друком перший номер газети “Эрх чолоот Танну-Тува” (“Звільнена Тува”). Засновником газети значився ЦК ТНРП. 27 липня 1926 року назва газети “Эрх чолоот Танну-Тува” змінилася на “Танну-Тувагийн унэн” (“Правда Танну-Туви”). Є відомості, що арати купували газети, але оскільки серед них не було людей, які б змогли пояснити зміст написаного в газеті матеріалу, зберігали їх у скринях [Кан 2009]. На практиці, єдиним способом ознайомлення аратів зі змістом газет стала звична форма усної передачі за допомогою пропагандистів, агітаторів ТНРП, ТРСМ і людей, що знали монгольську мову. У хошунах працівники газети, активісти ТНРП, ТРСМ проводили гучні читання та роз’яснення оприлюднених матеріалів. Однак через недостатню кількість освічених людей, нерегулярність виходу періодичних видань, проблеми з їхньою своєчасною доставкою колективні читання мали, швидше за все, епізодичний характер [Кан 2009а, 154]. Із третього номера, що вийшов 19 квітня 1927 року, “Танну-Тувагийн унэн” стала називатися просто “Тувагийн унэн” (“Тувинська правда”). Спочатку газета видавалася монгольською мовою, а з 19 січня 1931 року – вже тувинською під назвою “Шын” (“Правда”).

¹⁶ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 1. – Л. 8.

За архівними даними, до осені 1926 року партія та ревсомол Туви не мали свого друкованого органу, а користувалися монгольськими періодичними виданнями¹⁷. Потім стали виходити тувинські монгололомовні журнали “Хувисгалт Ард” (“Революційний арат”) – орган ЦК ТНРП та “Залуучуудын зорилго” (“Завдання молоді”) – періодичне видання ЦК ТРСМ¹⁸. Проте про монгольську періодику в Туві не забували. Збереглася постанова президії ЦК ТНРП¹⁹ (від 15.04.1933), яка, зокрема, рекомендувала партактиву (тим, хто знає російську мову) виписувати журнал “Коминтерн” і радянські газети та журнали “керівного характеру”, а також виписку монгольських газет і журналів (для тих, хто знає монгольську мову)²⁰.

У другій половині 1920-х років тривала полеміка щодо графічної основи, на якій треба створювати тувинську писемність. Це питання відразу набуло політичного забарвлення і поставило молоду державу перед певним “цивілізаційним” вибором: залишатися в сфері впливу монгольської культури або переходити до радянського культурно-освітнього простору? Мовне будівництво в Туві, як і в СРСР, супроводжувалося своєрідною риторикою, що відбивала погляди радянської правлячої еліти на завдання мови в суспільстві. Як вже зазначалося вище, IV з’їзд ТНРП постановив на перших порах навчання проводити і монгольською, і російською мовами, офіційну ж роботу в установах вести монгольською. На самому з’їзді лунали запитання з боку тувинських делегатів: яку слід запроваджувати писемність, “беручи за основу російську чи монгольську?” Мовляв, монгольська абетка не дає можливості відобразити літерами всі звуки тувинської мови, російська ж абетка, якщо додати деякі літери, цілком підійде. А. Амур-Санан, який представляв Східний відділ Комінтерну, стверджував, що монгольська писемність має характер чогось застарілого, непридатного до теперішніх умов життя, а російська писемність наразі – це мова, якою “вперше пролунали на весь

¹⁷ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 5. – Л. 118.

¹⁸ РГАСПИ. – Ф. 508. – Оп. 3. – Ед. хр. 5. – Л. 57.

¹⁹ Постанова президії ЦК ТНРП про стан інтернаціонального виховання в парторганізації.

²⁰ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 60. – Л. 53.

світ ідеї звільнення пригнічених народів”²¹. Поступила пропозиція передати це питання на обговорення АН СРСР. Водночас, у тезах із приводу запровадження писемності, адресованих IV з’їзду ТНРП, комітентівці, зокрема, зазначали, що близькі тувинцям народності (ойрати²², калмики та ін.), які мають велику схожість у житті, мові та у вимові слів із тувинцями, взяли за основу російські літери та зробили до них деякі додатки²³. Такий варіант, зокрема, дозволить росіянам швидше й зручніше навчитися тувинській мові і “надавати їм свою братерську допомогу, розвивати культуру, розвивати національну тувинську освіту”²⁴. Тому тувинський народ має запровадити власну писемність, користуючись російськими літерами або шрифтом, враховуючи неможливість записувати всі слова тувинської мови монгольськими літерами. Рік потому, на засіданні Політбюро ЦК ТНРП (від 30 вересня 1926 р.) у доповіді повпреда ТНР у СРСР Сиден-Соднома пролунали такі наївні слова: “Москва є справжнім культурним центром світу. Газети і журнали повністю висвітлюють життя всіх найбільших держав світу. Для тих, хто володіє російською мовою і писемністю, життя в Москві є справжньою насолодою”²⁵.

У довідці “Тува”, складеній радянською стороною та датованій початком 1929 року, зокрема, зазначалося, що культурне будівництво у ТНР і підготовка нового кадру національних робітників впираються у відсутність національної тувинської писемності. Хоча тувинці і “не є гілкою монгольської раси”, і їхня розмовна мова не подібна на монгольську – вони до останнього

²¹ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 3. – Л. 22об.

²² Маються на увазі ойрати (стара назва алтайців). Ойратська АО була створена 1 червня 1922 року. До її складу ввійшли 20 волостей колишнього Горно-Алтайського повіту Алтайської губернії та 4 волості Бійського повіту Алтайської губернії. 2 березня 1932 року Ойратська АО була перейменована в Ойротську автономну область, а 7 січня 1948 року – в Горно-Алтайську автономну область.

²³ Ще у 1828 р. членами Алтайської духовної місії був розроблений перший алтайський алфавіт на основі кирилиці. У 1924 році традиційна писемність калмиків *тодо бічіг* (монг. *тодо бичиг*) була замінена на кирилицю.

²⁴ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 3. – Л. 60.

²⁵ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 7. – Л. 57.

часу користуються монгольською писемністю, що ставить Туву в плані культурного розвитку у невідгдану залежність від Монголії. Серед практичних завдань радянської сторони були такі: 1) форсувати підготовку нових кадрів шляхом зміцнення наявної в Туві партшколи й виділення відповідної кількості місць для тувинців у радянських партійних та спеціальних навчальних закладах; 2) надати ТНРП матеріальну підтримку для налагодження видавничої справи і швидшого переведення її на національну писемність за прикладом тюркських народів СРСР²⁶. У 1928–1929 роки латинізація у мусульманських народів СРСР остаточно перемогла, а на початок 1930-х рр. на латиницю перевели й більшість інших мов народів СРСР, як безписемних, так і тих, хто мав раніше письмо на іншій основі, зокрема, бурят-монгольський та калмицький. На думку російського мовознавця В. Алпатова, латинізація відповідала панівній тоді в СРСР ідеології інтернаціоналізму [Алпатов 1997, 67]. Така мовна тенденція у Радянському Союзі стала вирішальною й для вибору проекту писемності у Туві.

Над створенням тувинської писемності у ТНР в 1920-ті роки працювала група вчених лам на чолі з ламою Верхньо-Чаданського хуре М. Лопсан-Чімітом [більше див.: Бичелдей 2010, 10]. На одному із засідань ЦК Політбюро ТНРП 1929 року спеціальною постановою на Лопсан-Чіміта була покладена відповідальність за цю роботу, а Міністерству закордонних справ ТНР доручений контроль за її виконанням [Монгуш 2010, 135]. 18 червня 1929 року В. Богданов, радянський представник при ЦК ТНРП, доповідав: до теперішнього часу в тувинських початкових школах немає чітко обраної мови викладання. Частина шкіл працювали двома мовами, а частина – монгольською. Проте не було монголомовних підручників для другого та третього і взагалі для подальших років навчання²⁷. Питання щодо мови викладання набувало дуже серйозного характеру аж до часу появи тувинської писемності. Були прибічники прийняття як монгольської мови, так і російської. За словами радянського представника, прийняття російської мови виглядало політично

²⁶ РГАСПИ. – Ф. 508. – Оп. 3. – Ед. хр. 5. – Л. 41.

²⁷ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 29. – Л. 31.

неоднозначним²⁸. Монгольська ж писемність, буцімто, сама на роздоріжжі, позаяк перебуває напередодні латинізації²⁹. Колишне парткерівництво залучило до опрацювання першого питання передових лам, а також звернулося за сприянням до АН СРСР. Лама розробили писемність на основі німецького алфавіту, а АН СРСР запропонувала ново-тюркський латинізований алфавіт. Великий хурулдан прийняв проект лам³⁰. Наразі на місці сил для подальшого опрацювання питань писемності немає. Фахівців-мовознавців серед лам немає, і їхнє залучення політично недоцільне. Запрошення фахівців з АН СРСР не вдалося. Планується знову переглянути це питання і прийняти ново-тюркський алфавіт. Це доцільно, оскільки Тува може скористатися всіма працями Комітету з латинізації тюркської мови і самостійно всі питання мови та писемності не буде проробляти: “Можливо на місці обмежитися відповідною термінологічною роботою на місцевому живому мові”³¹. З цієї доповіді В. Богданова ми можемо зробити висновок, що тувинці не відразу пристали на пропозицію від АН СРСР, що вони схилилися до проекту писемності своїх співвітчизників і відмовилися від нього під зовнішнім тиском, про що йтиметься далі.

9 жовтня 1929 р. заступник наркома закордонних справ СРСР Л. Карахан у зверненні до комінтернівців зазначав, що монгольська писемність є в Туві, по суті, “лише мовою буддистських дацанів і канцелярій. Між тим, наше завдання, мені здається, полягає в тому, щоб тувинці могли за нашої допомоги створити свою писемність на основі латинізованого тюркського алфавіту, що вони

²⁸ Слід зауважити, що, за словами К. Прокоф'євої, тувинське населення погано знало російську мову. У віддалених хошунах, де не було осередків росіян, тувинці зовсім її не знали [Прокоф'єва 2011, 390].

²⁹ РГАСПІ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 29. – Л. 31. VI Великий Хурал МНР (08.1930) постановив готуватися до запровадження латинського алфавіту шляхом його паралельного проходження у школах нарівні з монгольським із тим, щоб до кінця п'ятирічки перейти на латинський. Пропонувалося у худонах планову роботу з латинізації монгольського алфавіту розпочати з початку 1932 року, лише після відповідного досвіду в Улан-Баторі та підготовки населення шляхом роз'яснювальної роботи.

³⁰ РГАСПІ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 29. – Л. 31.

³¹ РГАСПІ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 29. – Л. 31.

вже почали робити і що їх культурно може зблизити з алтайцями та хакасами”³². Своєю чергою у посланні VIII з’їзду ТНРП (20.10–10.11.1929) Східний Секретаріат ВККІ сподівався, що з’їзд відхилить “реакційні пропозиції” духовенства у питанні про писемність і висловиться за прийняття латино-тюркської абетки, забезпечивши разом із тим постановку питання про культурну революцію, про боротьбу за грамотність³³. У такому разі Східний Секретаріат обіцяв звернутися до ЦК ВКП(б) з пропозицією надати Туві допомогу в цьому питанні.

Натомість 28 жовтня 1929 р. І. Райтер³⁴ у своїй доповіді на VIII з’їзді ТНРП, пропонуючи форсувати запровадження національної писемності, висунув пропозицію прийняти до здійснення останньої російську мову в якості основної мови викладання у школах. Почувши про це, Л. Карахан диву дався, як І. Райтер міг запропонувати таку “непрохідну політичну дурницю” і як він дозволив собі це зробити, “не маючи жодних вказівок від нас”³⁵. Л. Карахан вважав: якщо тувинці останнім часом зайняті питанням переходу з чужорідної їхньої мови монгольської абетки на латинізовану тюркську абетку і, за сприяння учених-тюркологів з АН СРСР, вже здійснили у цьому напрямку деякі практичні кроки, то це зовсім не значить, що до завершення цих спроб їм можна нав’язати російську мову, та ще й у якості основної мови для викладання в школі. “Вдаритися в таку крайність – значить давати цілком вагому підставу до звинувачення нас у русифікаторській політиці, до ототожнення в очах тувинської маси Комінтерну та СРСР з наявними в Туві російськими кулаками-колонізаторами”³⁶. Ця ситуація свідчить про розбіжність у позиціях радянської дипломатії та Комінтерну, що час від часу проявлялася у той період, зокрема, у відносинах із країнами Сходу.

Тувинці дослухались до побажань Східного Секретаріату. Складання писемності ламою було вирішено “вважати абсолютно

³² РГАСПИ. – Ф. 508. – Оп. 3. – Ед. хр. 5. – Л. 125. Слова підкреслені згідно з оригіналом.

³³ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 29. – Л. 49–50.

³⁴ І. Райтер – ректор КУТС (1928–1937), який прибув на VIII з’їзд ТНРП у якості представника Комінтерну.

³⁵ РГАСПИ. – Ф. 508. – Оп. 3. – Ед. хр. 5. – Л. 144.

³⁶ РГАСПИ. – Ф. 508. – Оп. 3. – Ед. хр. 5. – Л. 144.

неприпустимим як з моральної точки зору, так і з політичної” [цит. за: Монгуш 2010, 135]. Резолюція VIII з’їзду ТНРП доручала ЦК у терміновому порядку опрацювати питання про запровадження латинізованої новотюркської абетки з врахуванням особливостей тувинської мови, використовуючи досвід найближчих тюркських народностей. “Враховуючи, що основні тувинські кадри навчалися у Радянському Союзі, а також потребу подальшого зміцнення зв’язків із СРСР, з’їзд вважав за необхідне звернути особливу увагу на вивчення російської мови³⁷. Стверджувалося, що найістотнішим заходом, що послабить вплив духовенства, стане боротьба за ліквідацію безграмотності населення, насамперед, членів партії.

1 січня 1930 року В. Богданов, який став на той час представником Комінтерну в Туві, писав у Східний відділ ВККІ, що на місці немає ані сил, ані засобів для створення тувинської писемності. Він нагадував, що за старого керівництва³⁸ ініціатива розробки писемності належала ламству. Лами дещо зробили і не зупинились навіть перед критикою проекту професора Н. Поппе (АН СРСР). В. Богданов побоювався, що в разі затягування цієї справи ініціатива знову може опинитися в руках лам, які нерідко вдаються до допомоги монгольського ламства. Запити надзвичайно великі³⁹. За словами представника Комінтерну, випадки бойкоту тувинізації апарату навіть в урядових установах не поодинокі. У школах 1-го та 2-го ступенів тувинізація не проводиться, тувинська мова не вивчається. Програми шкіл не пристосовані до тувинських умов⁴⁰. Проблеми такого роду повільно долалися навіть після створення у 1930 році тувинської писемності. Так, 8 вересня 1931 р. Східному секретаріату ВККІ доповідали з Кизила, що питання про тувинську писемність, про підготовку кадрів набуває виключно гострого характеру. Допоки державною писемністю була монгольська, весь апарат будувався таким чином, щоб забезпечити переклади з російської мови на монгольську.

³⁷ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 30. – Л. 75.

³⁸ У липні–вересні 1929 р. було проведено повномасштабне “чищення” в ТНРП, Союзі молоді й державному апараті.

³⁹ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 37. – Л. 1.

⁴⁰ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 37. – Л. 8.

При цьому значна кількість робітників знали і знають монгольську мову. З введенням своєї рідної писемності є значні ускладнення, які керівництво рішуче долає⁴¹.

Тодішній стан справ у гуманітарній сфері ілюструє доповідна нотатка одного з творців тувинської писемності О. Пальмбаха радянському повпреду в Туві Н. В. Попову. О. Пальмах доповідав, що заходи тувинського уряду та партії з прискорення темпів розвитку культурної революції в країні впираються в низку серйозних складнощів, з яких головна – незабезпеченість шкіл, курсів для дорослих, лікпунктів і добровільних гуртків із вивчення державної писемності (кількість останніх сягає наразі 100 з охопленням понад 2 тисячі осіб), папером, зошитами і письмовим приладдям і по лінії видавничої роботи – варварська типографська техніка. Як типографія, так і центральні культурні установи (нещодавно створений учений комітет, видавництво, бібліотека, музей і архів) не можуть розгорнути роботу через відсутність приміщення. Культурні кадри, особливо по лінії видавництва і газети, вкрай слабкі і потребують організації на місці серйозної і тривалої підготовки (окрім підготовки відповідних кадрів у Москві). Нарешті, учений комітет, роботі якого надано особливо серйозного значення, позбавлений не лише архівних матеріалів про Туву (з колишніх царських архівів), без яких не може бути науково поставлене вивчення історії Туви, а й найосновнішої наукової літератури, в першу чергу соціально-економічної⁴². У відповідь на цей запит повпредства Центральне Архівне Управління СРСР повідомило, що з історії Туви виявлено архівних матеріалів кількістю понад 1000 справ: “Матеріал характеризує стан господарства та політичне становище краю, побутові та культурні умови життя населення в царські часи і в період інтервенції, висвітлює питання царської колоніальної політики; є дані про геологічні розвідки в Урянхайському краї. Крім того, є матеріал про створення Центрального Уряду (VII–1921). За висновком професора Кабо⁴³ з КУТС, який проглянув списки виявлених справ і

⁴¹ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 44. – Л. 91.

⁴² ГАРФ. – Ф. Р–5446. – Оп. 12а. – Ед. хр. 980. – Л. 11.

⁴³ Кабо Р. – радянський дослідник, автор дослідження “Очерки истории и экономики Тувы” (М.; Л., 1934).

документів, матеріал дуже цікавий. Наразі знімаються копії з найцікавіших документів, які будуть передані для Тана-Тувинської Республіки”⁴⁴.

З введенням тувинської писемності монгольська мова втрачає своє значення в Туві. На початку 1930-х років очевидці засвідчували, що ставлення до Монголії з боку тувинців було “дещо поштиве”, хоча запровадження тувинської писемності значно похитнуло гегемонію монгольської культури в Туві [Маслов 1933, 18]. Імовірно, більша частина газет старомонгольською мовою були знищені за рішенням III пленуму ЦК ТНРП (1939 р.) серед інших друкованих матеріалів “...лютих ворогів аратських мас – контрреволюціонерів...” [цит. за: Кан 2009]. Окремі примірники тувинської періодики старомонгольською мовою можна побачити, зокрема, серед зібрань Російського державного архіву соціально-політичної історії (фонд 495 “Виконавчий комітет Комінтерну (1919–1943)”, опис 153 “Тувинська народно-революційна партія (1923–1943)”).

В. Алпатов вважає, що у СРСР тенденція в мовній галузі почала змінюватися із середини 1930-х років, спричинена різницею між мовною політикою, яку проголосили та намагалися здійснювати, і реальними потребами ситуації у централізованій державі, навіть з елементами федерації. Не було вже мови про інтернаціоналізацію чи підготовку світової революції, від іншого світу все більше відгороджувалися. Мовляв, усередині держави необхідно було зміцнювати всі зв’язки, що неможливо без розвитку єдиної мови [Алпатов 1993, 123]. Боротьба з “буржуазним націоналізмом” все поширювалася, а боротьба з “великодержавним шовінізмом” поступово була згорнута. У 1941 р. керівництво ТНР ухвалило рішення щодо переведення тувинської писемності з латинізованої на російську графічну основу, оскільки в 1936–1941 рр. “новий алфавіт” для більшості мов СРСР був замінений алфавітами на основі російської графіки [Бичелдей 2010, 10].

Модернізаційні процеси в мовній та освітній сферах ТНР спрямовувалися зовнішнім політичним чинником, з одного боку – засадами мовної політики СРСР, з другого – наміром радянської дипломатії та Комінтерну поступово вивести Туву з-під монгольського впливу. Радянську сторону непокоїло, що на той час СРСР

⁴⁴ ГАРФ. – Ф. Р–5446. – Оп. 12а. – Ед. хр. 980. – Л. 32.

не зміг належно укорінити свій вплив не лише серед широких прошарків суспільства, але й серед тувинської політичної еліти, і що тувинці “час від часу поглядали на свого південного сусіда – Монголію”⁴⁵. Як видно, монголо-тувинським зв’язкам намагалися перешкодити не лише в політичній, а і в гуманітарній площині. Залишається дискусійним питання, наскільки намір “культурно” зблизити тувинців з алтайцями та хакасами свідчить про те, що радянська дипломатія припускала включення Туви до складу СРСР вже наприкінці 1920-х років. Обґрунтування цього припущення вимагає залучення нових джерел та окремих досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

Адрианов А. В. Путешествие на Алтай и за Саяны, совершенное в 1881 году (извлечения) // **Урянхай. Тыва дептер: антология научной и просветительской мысли о древней тувинской земле и ее насельниках, об Урянхае – Танну-Туве, урянхайцах – тувинцах, о древностях Тувы.** Текст в 7 т. Т. 3: Урянхайский край. Тувинско-русские отношения (начало XVII – начало XX вв.) / Сост.: С. К. Шойгу. Москва, 2007.

Алпатов В. М. Языковая политика в СССР в 20–30-е годы: утопия и реальность // **Восток, 1993, № 5.**

Алпатов В. М. **150 языков и политика 1917–1997. Социолингвистические проблемы СССР и постсоветского пространства.** Москва, 1997.

Бичелдей К. А. 80 лет тувинской письменности: становление, развитие, перспективы // **Тувинская письменность и вопросы исследования письменностей и письменных памятников России и Центрально-Азиатского региона.** Ч. I: Материалы международной научной конференции, посвященной 80-летию тувинской письменности (Кызыл, 1–4 июля 2010 года). Абакан, 2010.

Вайнштейн С. И. Очерк этногенеза тувинцев // **Ученые записки Тувинского научно-исследовательского института языка, литературы и истории.** Вып. V. Кызыл, 1957.

Владимирцов Б. Я. **Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхаского наречия. Введение и фонетика.** Москва, 1989.

⁴⁵ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 37. – Л. 5.

Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), ф. Р-5446, оп. 12а, ед. хр. 980.

История Тувы. Т. 2. Москва, 2007.

Кан В. С. Возникновение и развитие газетной прессы на старомонгольском языке в Туве (1925–1929 гг.) // **Новые исследования Тувы.** Электронный информационный журнал, 2009, № 4. – http://www.tuva.asia/journal/issue_4/918-kan.html

Кан В. С. Особенности создания и развития периодики на старомонгольском языке в ТНР (1925–1929 гг.) // **Монгуш Буян-Бадыргы – основатель Тувинской государственности:** Материалы республиканской научно-практической конференции, посвященной 115-летию со дня рождения Монгуша Буян-Бадыргы. Кызыл, 2009а.

Кан В. С. Роль газетной периодики в развитии культуры в Тувинской Народной Республике (1924–1944 гг.) // **Культура Тувы: прошлое и настоящее:** Сборник материалов научно-практических конференций (2008–2012 гг., г. Кызыл). Вып. 3. Кызыл, 2012.

Куулар Е. М. **Юго-восточный диалект тувинского языка.** Кызыл, 2012.

Маслов П. П. **Конец Урянхая. [Путевые очерки].** Москва, 1933.

Мачавариани В., Третьяков С. **В Танну-Туву.** Москва; Ленинград, 1930.

Моллеров Н. М. О смене властной элиты и политического курса в конце 1920-х годов в связи с китайскими и монгольскими событиями // **Вестник Тувинского государственного университета.** Социальные и гуманитарные науки, 2013, № 1.

Монгуш М. В. **Тува век спустя после Каррутерса и Менхен-Хельфена.** Осака, 2010.

Ошурков В. А. Из странствований по земле Урянхов // **Урянхай. Тыва дептер: антология научной и просветительской мысли о древней тувинской земле и ее насельниках, об Урянхае – Танну-Туве, урянхайцах – тувинцах, о древностях Тувы.** Текст в 7 т. Т. 3: Урянхайский край. Тувинско-русские отношения (начало XVII – начало XX вв.) / Сост.: С. К. Шойгу. Москва, 2007.

Прокофьева Е. Д. **Процесс национальной консолидации тувинцев.** Санкт-Петербург, 2011.

Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ), ф. 495, оп. 153, ед. хр. 1, 3, 5, 7–8, 29, 30, 37, 44; ф. 508, оп. 3, ед. хр. 5.

Самдан А. А. Монголоязычные источники по истории Тувы: автореферат дисс. ...к-та ист. наук: 07.00.09 / Институт востоковедения РАН. Москва, 2001.

Татаринцев Б. И. Монгольское языковое влияние на тувинскую лексику. Кызыл, 1976.

Уланова А. Э. Особенности монгольского языка Юго-Восточной Тувы: автореферат дисс. ... кандидата филологических наук: 10.02.16 / АН СССР. Сиб. отд-ние. Бурят. ин-т обществ. наук. Улан-Удэ, 1988.

Шурхуу Д. Урянхайский вопрос в монголо-российских отношениях в первой четверти XX века // Россия и Монголия: новый взгляд на историю взаимоотношений. Москва, 2001.